

Promjene u strukturi zanimanja u Hrvatskoj od 1971. do 2001. – Od ratara do konobara

Krešimir Peračković

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska
e-mail: Kreso.Perackovic@pilar.hr

SAŽETAK U članku je najprije prikazana sociološka konceptualizacija pojma *zanimanje* i *struktura zanimanja*. Polazi se od klasičnih socioloških teoretičara podjele rada (Smith, Marx, Spencer, Durkheim i Weber) koji svaki iz svoje perspektive pridonose izgradnji teorije o podjeli rada kroz temeljne pojmove primjenjive i danas. U toj perspektivi struktura zanimanja indikator je horizontalne podjele rada, a zanimanje je pojam koji integrira društvenu, ekonomsku i tehničku podjelu rada, prema definiciji Maxa Webera. Prikazana je također sociološka definicija strukture zanimanja koja vodi k operacionaliziranoj klasifikaciji zanimanja prema skupinama, što čini temeljni analitički okvir.

Osnovna hipoteza u empirijskom dijelu jest da je struktura zanimanja u Hrvatskoj poprimila obilježje postindustrijske podjele rada zbog prevladavanja uslužnih zanimanja. Analiza promjena u strukturi zanimanja u ovom se radu temelji na usporedbi udjela skupina zanimanja prema popisima stanovništva 1971., 1981., 1991. i 2001. Glavni rezultati potvrđuju hipotezu o postindustrijskoj podjeli rada u hrvatskom društvu jer pokazuju rast udjela uslužnih zanimanja i njihovom prevladavanju u strukturi zanimanja. Navedeni rezultati ukazuju na postojanje procesa deindustrijalizacije i tercijarizacije, odnosno činjenicu da je i hrvatsko društvo ušlo u postindustrijsko doba. Najvažniji čimbenici koji do toga dovode jesu procesi tehničke modernizacije, marketizacije društva i demografske tranzicije.

Cljučne riječi: zanimanje, struktura zanimanja, podjela rada, deindustrijalizacija, tercijarizacija, usluge, postindustrijsko društvo.

Primljeno: listopad 2007.

Prihvaćeno: prosinac 2007.

1. Uvod

Što ste po zanimanju?, pitanje je s kojim se ljudi susreću u mnogim formalnim i neformalnim društvenim odnosima i situacijama – prilikom predstavljanja i upoznavanja, kod ispunjavanja raznih službenih formulara, anketa, javnih nastupa,

Copyright © 2007 Institut za društvena istraživanja u Zagrebu – Institute for Social Research in Zagreb
Sva prava pridržana – All rights reserved

itd. Sa sličnim pitanjem susreću se djeca čak i u vrtićkoj dobi kada ih odrasli pitaju *što ćeš biti kad odrasteš?* Interes djece već se tada usmjerava prema biranju nekih zanimanja, a počinju uviđati i važnost, značaj i razlike koje zanimanja donose. Škole, odnosno čitav sustav obrazovanja, osim općeg znanja, kroz specijalizaciju osiguravaju stjecanje kvalifikacija za specifično zanimanje, što se i formalizira kroz diplomu. U određenom društvu, i u danom povijesnom trenutku, neka su zanimanja traženija od drugih, neka su više cijenjena, a neka manje, neka su naprosto iščeznula potisnuta tehnološkim inovacijama i društvenim razvojem, a neka nova tek nastaju. Ipak, za nekim zanimanjima, odnosno umijećima i znanjima, postoji potreba od najranije ljudske povijesti do danas, npr. onima kojima osiguravamo primarne ljudske potrebe, fiziološke i društvene, kojima skrbimo za zdravlje, zaštitu i sigurnost članova društva, kojima osiguravamo vođenje i upravljanje društvom, itd. Takva su zanimanja ostala prisutna u svim društvima dok se njihov društveni ugled tijekom povijesti mijenjao, kao što su se mijenjala (modernizirala) sredstva kojima se obavljaju. Analiza nastanka i povijesnog razvoja zanimanja, nestajanja nekih i nastajanja novih, zasigurno je tema koja nadmašuje predmet ovoga rada. No, jedan od fundamentalnih uvida od kojeg treba krenuti u sociološku raspravu o navedenoj temi, a do kojeg su još došli klasični teoretičari Durkheim, Marx, Spencer i Weber, jest da zanimanja nastaju kao posljedica podjele rada i kroz proces specijalizacije. Zanimanje se u znanstvenim istraživanjima, uz spol, dob, školsku spremu, mjesto podrijetla i trenutno prebivalište, analizira uglavnom kao jedno od temeljnih sociodemografskih obilježja stanovništva. U ekonomiji i demografiji zanimanje je sastavni dio istraživanja i analiza o ekonomskoj aktivnosti stanovništva i povezuje ga se sa strukturom privrednih djelatnosti. No, razmatrajući zanimanje kao temeljni sociološki pojam, osim te horizontalne dimenzije strukture zanimanja koja nastaje podjelom rada, što ukazuje na *društvenu raznolikost*, zanimanje je prema sociološkoj literaturi ujedno i jedan od pokazatelja društvene stratifikacije¹ kao vertikalne dimenzije društvene strukture, koja ukazuje na *društvenu nejednakost*². Svako zanimanje, osim funkcije u podjeli rada, sadrži i različitu kombinaciju društvenog ugleda, količine moći i novčanih prihoda objedinjenih u pojmu

¹ Haralambos definira društvenu stratifikaciju kao poseban oblik društvene nejednakosti koja ukazuje na postojanje uočljivih društvenih skupina koje su rangirane jedna iznad druge, s obzirom na prestiž i bogatstvo. Oni koji pripadaju posebnoj skupini i sloju imat će određenu svijest o zajedničkim interesima i zajedničkom identitetu, sličan životni stil koji će ih u izvjesnom stupnju razlikovati od članova drugih društvenih slojeva (Haralambos i Holborn, 2002.:23).

² Peter Blau u svojoj teoriji društvene strukture koju definira kao *distribuciju stanovništva u socijalne položaje različitih pravaca, koji utječu na ljude u njihovim ulogama, odnosima i na njihovoj socijalnoj interakciji* (Blau, 1975.:221, u: Ritzer, 1997.:375), razvija tezu o dvije vrste strukturalnih parametara važnih za diferencijaciju stanovništva: *nominalni* i *gradualni* parametri. Nominalni parametri imaju jasnu granicu skupine, kao npr., spol, rasa i zanimanje, i čine prvi oblik društvene diferencijacije: *heterogenost*, dok gradualni uključuju dimenziju statusa, kao npr. prihod i bogatstvo koji čine drugi oblik diferencijacije – *nejednakost*.

*društveni status*³. Pri tome je važno istaknuti da je zanimanje društvena kategorija koja se, za razliku od nekih sociodemografskih obilježja koje osoba ne može birati (npr. dob, spol, podrijetlo) uglavnom slobodno izabire, a društveni status koji pojedinac dobiva s obzirom na zanimanje nije više pripisan nego je stečen⁴. Tako je proces stjecanja određenog zanimanja postao i jedan od mogućih kanala društvene pokretljivosti prema višim društvenim položajima pojedinca u odnosu na roditelje (Sekulić, 1986.). Potrebno je ovdje još spomenuti i socijalizacijsku funkciju zanimanja, budući da se u sociološkim teorijama kao čimbenik socijalizacije osim obitelji, skupine vršnjaka, obrazovnog sustava i medija, navodi i skupina prema zanimanju (Haralambos i Holborn, 2002.:4), kroz koju pojedinac usvaja i dio svoga društvenog identiteta. Kroz tu socijalizaciju s vremenom se razvija određeni stupanj identifikacije sa zanimanjem, a kod nekih zanimanja, koje nazivamo profesijama⁵, taj je identitet nerijetko i najvažniji čimbenik društvenoga ugleda. Sukladno tomu često se uz ime i prezime ističe kao neka titula, pa se navodi npr. na posjetnicama, na ulaznim vratima stana ili na novinskim obavijestima o smrti, a nerijetko čak i na nadgrobnim spomenicima.

Prema tome, sociološkom istraživanju o zanimanjima može se pristupiti iz horizontalne i vertikalne dimenzije – u horizontalnoj dimenziji struktura zanimanja pokazatelj je podjele rada (nominalni parametar), a u vertikalnoj društvene stratifikacije (gradualni parametar). Analiza promjena u strukturi zanimanja u ovom radu je fokusirana na horizontalnu dimenziju, što je ujedno i glavni predmet rada. Glavni cilj istraživanja je analizirati promjene u strukturi zanimanja kroz tri desetljeća u Hrvatskoj, te razmotriti moguće čimbenike tih promjena. Prije samih rezultata, ukratko će biti prikazani sociološki teorijski pristupi zanimanjima, počevši od nekih pojmova iz klasičnih djela o podjeli rada, prema kojima se razvijala definicija zanimanja kao sociološkog pojma, te glavne teze nekih autora koji su se zauzimali za konstituiranje sociologije zanimanja kao relevantne sociološke poddiscipline.

³ U sociologiji je društveni status definiran kao *svaka individualna ili kolektivna pozicija unutar određenog tipa socijalne strukture, izražena u ukupnosti prava i obveza kao i društveno cijenjenih vrijednosti i dobara kojima raspolažu pojedinci, društveno-profesionalne skupine ili klase, na osnovi različitih oblika njihova učešća u društvenoj podjeli rada i sustavu društvene raspodjele* (Marušić i Martić, 1965.:61).

⁴ Društveni status može biti fiksni i stečeni. Fiksni status je pripisan pri rođenju, kao što su npr. spol i aristokratske titule, a stečeni se status postiže kao rezultat namjerne aktivnosti i izbora, kao što su u zapadnim društvima bračni i profesionalni status (Haralambos i Holborn, 2002.:6).

⁵ Važno je razlikovati zanimanja od profesija. Prema Rječniku stranih riječi profesija se (*lat.* *professio* – zanat, posao) definira kao *stalno zanimanje, vrsta djelatnosti, vrsta zanimanja koja služi kao izvor egzistencije, zvanje, služba, struka, stalež* (Klaić, 1990.:1093). U sociološkoj terminologiji, profesije imaju uže značenje i prema Rječniku sociologije znače *“svaku skupinu zanimanja srednje klase koje uključuju viši stupanj tehničke i intelektualne stručnosti, autonomiju djelovanja i obvezu služenja općem dobru”* (Jary i Jary, 1995.:524).

O sociologiji profesija prva je kod nas pisala Ž. Šporer (1990.), a temeljiti noviji pregled sociološkog pristupa profesijama dao je T. Smerić u knjizi *Sparta usred Babilona? Sociologijski aspekti vojne profesije* (Smerić, 2005.:11–72).

2. Sociološka definicija pojma *zanimanje* i sociologija zanimanja

Razmatranja o podjeli rada bila su predmet interesa svih značajnih autora klasične sociologije 19. stoljeća i predstavljaju zapravo jedno od temeljnih područja u konstituiranju sociologije kao društvene znanosti. Međutim, podjelu rada kao pojam prvi koristi škotski ekonomski teoretičar Adam Smith u 18. stoljeću, u svom slavnom djelu *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, koji istražuje učinke i temeljna obilježja podjele rada. Ističe kako je odvajanje različitih zanimanja i zaposlenja najprisutnije u zemljama u kojima se “radinost i napredak nalaze u najvišem stupnju” (Smith, 1952.:11), a njegova temeljna teza je da je podjela rada, nastala kao posljedica sklonosti razmjeni, prisutna u ljudskoj prirodi. Za razliku od Smitha koji je svoju teoriju razvio promatrajući podjelu rada u manufakturi, Marx, osim tehnike, analizira i društvenu podjelu rada, koja ima fundamentalni značaj za društvo i čini osnovicu svake robne proizvodnje, a najviše ovisi o razvijenosti *proizvodnih snaga*⁶ (Marx, 1950.:434). On uočava također i negativne posljedice podjele rada, kao što su akumulacija kapitala u rukama samo klase vlasnika proizvodnih sredstava, te otuđenje radnika od rada, proizvoda i samih sebe. Emile Durkheim u djelu *O podjeli društvenog rada* (Durkheim, 1960.) analizira i sistematizira uzroke i funkcije podjele rada, te ističe dva glavna uzroka: gustoću (*densité*) stanovništva i društveni obujam (*volumen*). Najvažnija funkcija podjele rada u modernom društvu za Durkheima je međuzavisnost ljudi, odnosno solidarnost utemeljena na različitosti ili *organska solidarnost*, dok je u ranijim društvima ta solidarnost bila *mehanička* jer se temeljila na sličnosti, odnosno kolektivnoj svijesti. Herbert Spencer također pridaje veliki značaj podjeli rada u svojim analizama formirajućega industrijskog društva 19. stoljeća, no on joj pristupa kroz teoriju socijalne evolucije koju definira kao povećanje raznolikosti (diferencijacija) i povezivanje (integracija) društvenih funkcija (Supek, 1987.). Spencer podjelu rada zapravo operacionalizira u četiri pojma koja on i prvi uvodi u sociologiju, a to su *društvena diferencijacija*⁷, *specijalizacija*⁸, *integracija*⁹ i *funkcija*¹⁰.

Iz ovoga se može zaključiti da su već ti prvi klasični sociolozi uočili, iako ih nisu tako definirali, postojanje dviju dimenzija podjele rada: horizontalne dimenzije

⁶ Pojam *proizvodne snage* jedan je od Marxovih temeljnih pojmova pod kojim on podrazumijeva materijalna sredstva proizvodnje koja zajedno s *proizvodnim odnosima* čine društveno-ekonomsku osnovicu, što čini temelj njegove teorije o društvu.

⁷ Spencer uočava da je upravo društvena diferencijacija koja proizlazi iz podjele rada važna za povezivanje pojedinaca u društvo i čini temelj socijalne evolucije koju definira kao *povećanje raznolikosti (diferencijacije), određenosti i povezanosti funkcija* (Supek, 1987.:36).

⁸ Specijalizaciju definira kao *usavršavanje pojedinih funkcija društvenih organa* (Supek, 1987.:39).

⁹ Integraciju Spencer definira kao porast heterogenosti u smislu određenog reda među dijelovima uz koordinaciju među funkcijama (Supek, 1987.:39).

¹⁰ Spencer nigdje eksplicitno ne daje definiciju pojma funkcija, no pod njom podrazumijeva *različite djelatnosti različitih dijelova organskog ili društvenog agregata (Principi sociologije, knjiga I, §217 u: Supek, 1987.:142).*

koja svojom raznolikošću stvara novu solidarnost i dovodi do veće integracije i razvoja društva (Durkheim, Spencer, Smith), te vertikalnu, stratifikacijsko-klasnu dimenziju koja društvo dijeli na klase i staleže (Marx, Spencer). Stoga je za svaku sociološku konceptualizaciju zanimanja nužno početi od spoznaja ovih autora, koji su, svaki iz svoje perspektive, zapravo doprinijeli konstrukciji teorije o podjeli rada, te njezinim uzrocima i učincima.

U drugom poglavlju svojega kapitalnog djela *Privreda i društvo*, pod naslovom *Sociološke kategorije ekonomskog djelovanja*, uz ostale temeljne pojmove Weber također obrađuje i podjelu rada. No, za razliku od svih prethodno navedenih autora, on se opredjeljuje za izraz *podjela poslova i službi* umjesto *podjela rada* jer drži da sam pojam *rad* najprije znači obavljanje onih poslova koji *nisu menadžerski i rukovodeći* (Weber, 1978.:114). Premda u tekstu koristi i dalje izraz *podjela rada*, pri tome podrazumijeva navedenu podjelu poslova i službi. Polazeći od takvoga jasnog razlikovanja izraza "*poslovi i službe*" od *rada*, razvio je pojam *zanimanje i struktura zanimanja*, pa se može zaključiti da je on prvi dao jednu "čvrstu" sociološku definiciju toga pojma. Podjelu rada Weber analizira polazeći od svoje teorije o tipovima društvenoga djelovanja, pri čemu ona pripada području ekonomskog djelovanja kao podvrste ciljno-racionalnog djelovanja. Kreće od pretpostavke kako svaki tip društvenoga djelovanja koje je orijentirano nekom ekonomskom cilju, i svaki društveni odnos od nekog ekonomskog značaja, uključuje poseban način razdiobe i organizacije ljudskog djelovanja. Praktično, to znači da različite osobe izvode različite tipove poslova koji se kombiniraju sa svrhom postignuća konačnog cilja, bilo kroz međusobnu interakciju ili kroz interakciju s nekim neljudskim oblikom proizvodnja (strojem). Iz ove premise Weber izvodi tri tipa podjele rada: *ekonomsku, tehničku i društvenu*. Ekonomska podjela rada za Webera ponajprije znači podjelu poslova na *menadžerske*, tj. one kojima se određuju uvjeti i daju upute za posao, i *radne*, tj. one koji se obavljaju prema menadžerskim uputama. S obzirom na tehnički aspekt, diferencijacija i kombinacija poslova varira ovisno o specijaliziranoj vrsti funkcija koju pojedinac obavlja u seriji kombinacija, zatim o samoj fazi u kojoj sudjeluje pri proizvodnji nekog proizvoda ili realizaciji neke usluge, te o načinima kako se taj proizvod koristi ili usluga konzumira, odnosno o svrhama koje ispunjavaju i zbog kojih se stvaraju i traže na tržištu (Weber, 1978.:18–121). Pod društvenim aspektima podjele rada Weber najprije podrazumijeva razliku između "proračunskih jedinica" i "jedinica koje stvaraju profit". Temeljna proračunska jedinica je kućanstvo, odnosno domaćinstvo, koje ima svoj proračun, a može imati i svoju proizvodnju, a "profitna" jedinica je tvrtka koja proizvodi ili daje usluge na tržištu. Drugi kriterij u društvenoj podjeli rada je aspekt vlasništva koji podrazumijeva posjedovanje zemlje, proizvodne ili uslužne organizacije, proizvedenih dobara i (ili) menadžerskih funkcija (Weber, 1978.:122–137). Kombinacijom navedenih tipova i kriterija stvara se specifična jedinica ekonomskog djelovanja, nastala kao posljedica podjele poslova i službi, tj. podjele rada, a to je zanimanje (*beruf*). Weber daje sljedeću definiciju zanimanja: "Pojam zanimanja se primjenjuje na vrstu specijalizacije, specifikacije i kombinacije funkcija koje obavlja pojedinac po čijoj mu je osnovi kontinuirano omogućeno dobivanje prihoda ili zarada" (Weber, 1978.:140). Sama struktura razlika u zanimanjima usko je povezana

s različitim mogućnostima zarade, a upravo iz tržišne pozicije koju zanimanje ima. Weber također razvija i svoju raspravu o društvenoj slojevitosti, odnosno problemima klasne i statusne stratifikacije.

Ono što je kod Webera i u ovom segmentu njegovog opusa očito primjena je njegove opće teorije društvenog djelovanja u razmatranju problema podjele rada. Iako niti on, kao ni ostali klasici sociologije, nije uobičavao citirati druge autore niti primjenjivati i razvijati tuđe teorijske koncepte, nakon ovog komparativnog prikazivanja različitih pristupa koje su navedeni autori imali o podjeli rada, može se reći da Weberov pristup sadrži glavne elemente teza prethodnih autora. Weber je razvio teorijski koncept primjenjiv za operacionalizaciju, koji se očituje u tipologiji podjele rada i definiranju pojma *zanimanje*. Stoga, moglo bi se zaključiti kako je upravo Weberova teorija podjele rada i definicija pojma zanimanja mogući temelj sociološkoj konceptualizaciji strukture zanimanja, što pokazuje na kraju ovoga poglavlja definicija zanimanja iz Marshallovog Sociološkog rječnika.

Iako je u suvremenoj sociologiji zanimanje jedno od područja kojim se najčešće bave sociologija rada, sociologija profesija, organizacijska, industrijska ili ekonomska sociologija, potrebno je spomenuti da su neki autori krajem 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća, od kojih je bio najpoznatiji Lee Taylor, pokušavali konceptualizirati sociologiju zanimanja kao samostalnu sociološku poddisciplinu. U knjizi pod naslovom *Occupational Sociology* iz 1968. Taylor polazi od zanimanja kao jedne od središnjih kategorija suvremenog društva, te analizira zanimanja s obzirom na vrstu i funkcije društvenih organizacija na koje se odnose. Nadalje, Taylor ukazuje na povezanost strukture zanimanja i specifičnih institucija koje proizlaze iz te strukture, te među prvima istražuje značenje pojedinih zanimanja iz perspektive motivacije pojedinaca kao i njihovu vrijednosnu dimenziju koju im pripisuje društvo u cjelini (Taylor, 1968.). Neki kritičari takvog pristupa, kao što su primjerice Julius (1973.) i Richard (1983.), držali su kako sociologija zanimanja teorijski nije održiva jer su društvene skupine koje čine različita zanimanja toliko različite i fragmentirane s obzirom na uloge, statuse, tržišne pozicije, interese i životne standarde, da osim toga što ih nazivamo istim pojmom *zanimanje*, gotovo i nemaju ništa zajedničko. Međutim, i ovi se autori slažu da su zanimanja, s jedne strane, temeljni indikator podjele rada, i da njihova struktura u nekom društvu pokazuje kakva je struktura privrednih djelatnosti, te time ukazuje na stupanj društvenoga razvoja, s obzirom na udjele poljoprivrednih, industrijskih i uslužnih zanimanja. S druge pak strane, jedan su od indikatora društvenog statusa, pa je stoga iz tih dviju osnova moguće sociološki konceptualizirati i istraživati zanimanja i promjene u njihovoj strukturi.

Prije same definicije strukture zanimanja i klasifikacije, može se odabrati jedna sociološka definicija zanimanja, koja donekle integrira i sumira prikazane teze socioloških klasika i navedenu Weberovu definiciju. Marshallov Sociološki rječnik donosi sljedeću definiciju: “Zanimanje podrazumijeva ekonomsku ulogu izdvojenu od kućanskih aktivnosti kao rezultat rasta tržišta rada. Takve uloge tvore dio šire ekonomske podjele rada u industrijskim poduzećima, formalnim organizacijama

ili socioekonomskim strukturama” (Marshall, 1998.:457). Na kraju, iz svega navedenog može se zaključiti da operacionalizacija pojma *zanimanje*, iz sociološke perspektive, podrazumijeva društvenu ulogu u ekonomskoj, tehničkoj i društvenoj podjeli rada (horizontalna dimenzija), te društveni status koji je time ostvaren (vertikalna dimenzija).

3. Klasifikacija i struktura zanimanja

Istraživanja o strukturi zanimanja, koja polaze od ekonomskih i demografskih teorija, ukazuju na povezanost sa strukturom gospodarskih djelatnosti (Wertheimer-Baletić, 1978., 1991., 1999.), no, treba istaknuti kako to nije jedno te isto i da su podaci ipak različiti. Podjelu djelatnosti na primarne, sekundarne i tercijarne prate određene skupine zanimanja: poljoprivredna, industrijska i uslužna, a njihov udjel u cjelokupnoj strukturi redovito se tumači kao pokazatelj stupnja razvoja privrede promatranog društva (Clark, 1957.; Fisher, 1939.; Rostow, 1997.). Na tim postavkama utemeljena je i podjela na agrarna, industrijska i postindustrijska društva čije određenje upravo ovisi o tome koja skupina zanimanja prevladava (Bell, 1976.)¹¹. Povezanost djelatnosti i zanimanja objašnjava i Wertheimer-Baletić: “Struktura radno aktivnih stanovnika prema zanimanju samo je detaljniji izraz strukture aktivnih stanovnika prema djelatnostima i sektorima djelatnosti, a trend njihovih promjena usporedo je s društveno-ekonomskim razvojem – istosmjern” (Wertheimer-Baletić, 1991.:52). No, ono što je osobito važno istaknuti za ovaj rad jest da je struktura zanimanja mnogo diferenciranija nego struktura djelatnosti i da nisu potpuno korelirane. Tako npr. osoba s nekim poljoprivrednim zanimanjem (npr. cvječar, vrtlar) može raditi i u uslužnim djelatnostima (npr. u nekom hotelskom kompleksu, ili kao prodavač cvijeća). Neki inženjer informatike može raditi i u upravi poljoprivredne tvrtke, industrijskoj proizvodnji ili kao profesor u srednjoj školi. Strojbravar, što je gotovo klasično industrijsko i tvorničko zanimanje, radi i na tehničkom održavanju bolnica, škola i sl., dakle u tercijarnom sektoru. S obzirom da su djelatnosti druga popisna kategorija, i podaci su različiti. Analiza promjena u strukturi djelatnosti zahtijeva drugačiji teorijski pristup i zasebni prikaz podataka, pa stoga nije prikazana u ovom radu.

Struktura zanimanja istovremeno je pokazatelj horizontalne i vertikalne dimenzije društvene podjele rada, čime se bave sociolozi, kao i strukture privrednih aktivnosti, što pak analiziraju ekonomisti i demografi. Stoga, uzimajući u obzir te činjenice i polazeći od prethodne definicije pojma zanimanja, može se odabrati sljedeća definicija strukture zanimanja koju prikazuje sociološki leksikon: “Struktura zanimanja (*occupational structure*) podrazumijeva distribuciju zanimanja u društvu klasi-

¹¹ Daniel Bell prvi je sociološki konceptualizirao pojam postindustrijskog društva u svojoj već klasičnoj knjizi *The Coming of Postindustrial Society*, uočivši značajni porast udjela usluga u strukturi zanimanja od 50-ih godina 20. stoljeća koji se nije događao samo u SAD-u nego i u zemljama bivšeg istočnog bloka, osobito u Sovjetskom Savezu.

ficiranu prema stupnju vještina, ekonomsku funkciju ili društveni status” (Marshall, 1998.:461). Iako se ne može egzaktno utvrditi što utječe na njezino strukturiranje, u literaturi se najčešće navodi kako je struktura zanimanja oblikovana različitim čimbenicima – strukturom privrede, razvojem tehnologije, demografskom strukturom stanovništva, birokracijom i organizacijom, razvojem tržišta rada, nestankom starih i nastankom novih zanimanja, što ovisi o društvenim i osobnim potrebama, društvenim ugledom koje pojedina društva pripisuju određenim zanimanjima, itd. Zanimanja su grupirana u skupine zanimanja koje se specijalizacijom razdjeljuju u još manje podskupine, čime se razvila posebna klasifikacija zanimanja. Najmanja jedinica klasifikacije zanimanja (*occupational classification*) očituje se u konceptu radnog mjesta (*job*), definiranog kao “set zadataka izvedenih od pojedinca” (Marshall, 1998.:457). Iako je zanimanje često sinonim za *posao*, ono se također može odnositi i na grupu sličnih poslova koju svodimo pod isto zanimanje. Posao i zanimanje ne podrazumijevaju samo vrstu zadataka, nego uključuju i vještinu, odgovornost, zaradu, potrebne kvalifikacije i društveni status, životni stil, kulturne manire i slično.

Analiza promjena u strukturi zanimanja u ovom se radu temelji na usporedbi udjela skupina zanimanja prema popisima stanovništva 1971., 1981., 1991. i 2001. godine. U zadnjem popisu stanovništva korištena je klasifikacija zanimanja prema standardu Međunarodne organizacije rada koja razlikuje 10 skupina zanimanja: 1) poljoprivredni, lovno-uzgojni i šumski radnici, ribari i jednostavna zanimanja; 2) rukovatelji strojevima, vozilima i sastavljači proizvoda; 3) zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji; 4) inženjeri; 5) tehničari i srodna zanimanja; 6) uslužna i trgovačka zanimanja; 7) vojna zanimanja; 8) uredski i šalterski službenici; 9) čelnici, članovi i dužnosnici zakonodavnih tijela, direktori i 10) stručnjaci i znanstvenici. Ova se klasifikacija razlikuje od klasifikacija iz ranijih popis, što je nužno uzeti u obzir u interpretaciji analiziranih rezultata (prikazano u tablici 1.).

Tablica 1.

Struktura zanimanja prema skupinama

1971.	1981.	1991.	2001.
Poljoprivrednici i srodni radnici	Poljoprivrednici i srodni radnici	Poljoprivrednici i srodni radnici	Poljoprivredni, lovno-uzgojni, šumski radnici i ribari
			Jednostavna zanimanja
Rudari, industrijski i srodni radnici	Rudari, industrijski i srodni radnici	Rudari, industrijski i srodni radnici	Rukovatelji strojevima, vozilima i sastavljači proizvoda
			Zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji
			Inženjeri, tehničari i srodna zanimanja
Radnici u trgovini; Radnici u uslugama	Radnici u trgovini Radnici u uslugama	Radnici u trgovini Radnici u uslugama	Uslužna i trgovačka zanimanja

1971.	1981.	1991.	2001.
Osoblje društvene zaštite	Osoblje društvene zaštite	Osoblje društvene zaštite	Vojna zanimanja
Upravni, administrativni i srodni radnici	Upravni, administrativni i srodni radnici	Upravni, administrativni i srodni radnici	Uredski i šalterski službenici
Rukovodeće osoblje	Rukovodeće osoblje	Rukovodeće osoblje	Čelnici, članovi i dužnosnici zakonodavnih tijela, direktori
Stručnjaci i umjetnici	Stručnjaci i umjetnici	Stručnjaci i umjetnici	Stručnjaci i znanstvenici
Radnici bez zanimanja	Radnici bez zanimanja	Radnici bez zanimanja	Nepoznato zanimanje
Ostala zanimanja	Ostala zanimanja	Ostala zanimanja	

4. Empirijska analiza: promjene u strukturi zanimanja u Hrvatskoj od 1971. do 2001.

Temeljna hipoteza koja se želi provjeriti u ovoj analizi jest sljedeća: struktura zanimanja u Hrvatskoj poprima obilježje postindustrijske podjele rada u kojoj prevladavaju uslužna zanimanja. Iz toga se također izvodi još nekoliko hipoteza o postojanju procesa deindustrijalizacije i tercijarizacije, što će se moći uvidjeti usporedbom podataka ranijih popisa stanovništva.

Ovdje je važno naglasiti da se u ovakvim analizama u promjenama strukture zanimanja (kao i strukture djelatnosti) prate promjene samo u kontingentu radno aktivnoga stanovništva, a ne u čitavoj populaciji. Pojam *radno aktivnog stanovništva*, odnosno radne snage (*labour force*), podrazumijeva “obavljanje nekog zanimanja radi stjecanja sredstava za život” (Wertheimer-Baletić, 1999.:410), što znači da je aktivno sudjelovanje u procesu rada, odnosno obavljanje određenog zanimanja, bitno za utvrđivanje ekonomske aktivnosti. Dakle, aktivno stanovništvo u užem smislu jest zapravo sadašnje aktivno stanovništvo, tj. stanovništvo koje u razdoblju popisa sudjeluje u procesu rada, pa se zato još zove i radna snaga. Radno aktivno stanovništvo čine: 1. sve zaposlene osobe (osobe u radnom odnosu) koje rade puno radno vrijeme, pola radnog dana i više, te one koje rade manje od polovice prosječnoga radnog dana; 2. sve osobe koje aktivno obavljaju određeno zanimanje, ali nisu u radnom odnosu (aktivni su u poljoprivredi, zanatstvu, osobe koje rade za “vlastiti račun”, pomažući članovi obitelji); 3. nezaposlene osobe u određenom razdoblju (koje traže zaposlenje dulje od jednog mjeseca), odnosno nezaposleni koji su prije bili zaposleni, i osobe koje prvi puta traže zaposlenje; 4. osobe koje su prekinule rad zbog ispunjenja vojne obveze ili izdržavanja kazne.

Također je potrebno jasno razlikovati pojam *djelatnosti* od pojma *zanimanja*. Pojam *djelatnost* označava privrednu djelatnost, a prema metodologiji popisa stanovništva 1991. definirana je kao “vrsta proizvodnje ili usluga kojom se bavi radnik ili druga organizacija u kojoj osoba obavlja zanimanje” (Wertheimer-Baletić, 1999.:497). *Zanimanje* je definirano kao “vrsta posla koju obavlja pojedinac radi stjecanja sredstava za život” (Wertheimer-Baletić, 1999.:510), i to ona vrsta posla na

koju osoba troši najveći dio svoga radnog vremena, bez obzira ima li za to odgovarajuće kvalifikacije. Tako definirano zanimanje može poslužiti kao operativna definicija zanimanja i u ovoj analizi jer označava jednu od dimenzija prethodno prikazane sociološke definicije zanimanja¹². Važno je naglasiti da se pri interpretaciji dobivenih rezultata koristio pristup koji je primijenila Alica Wertheimer-Baletić u svojim analizama iz ranijih međupopisnih razdoblja, gdje su prikazani i apsolutni brojevi kao i relativni brojevi u postocima koji ukazuju na udjele pojedinih zanimanja u strukturi.

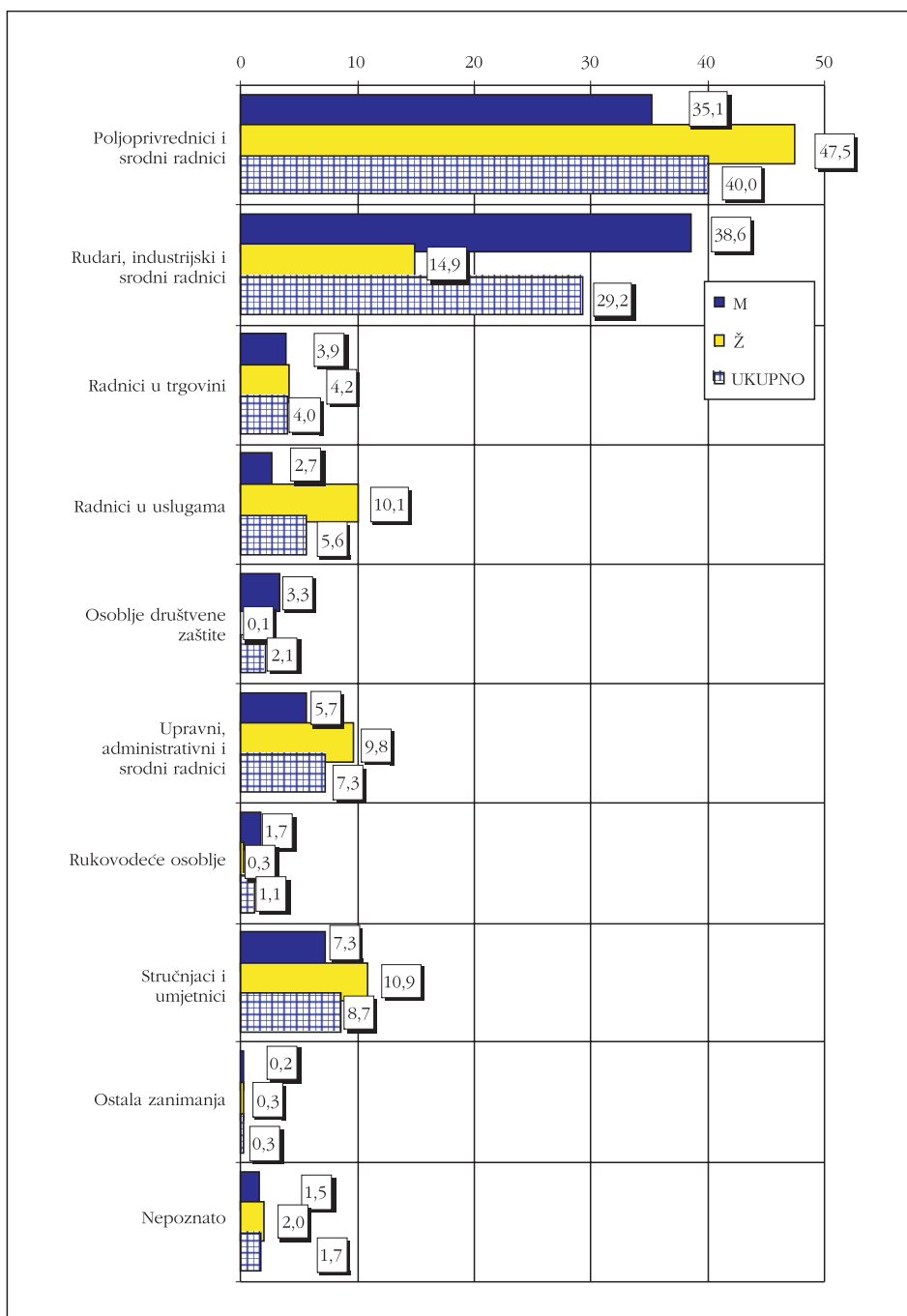
S obzirom da su glavni izvor podataka popisi stanovništva, koristit će se metoda demografske statistike uz komparativnu analizu sukcesivnih popisa u definiranom razdoblju. Prema tome, ovo se istraživanje temelji na statističkim podacima o zanimanjima cijeloga niza radno aktivnog stanovništva u Hrvatskoj, osim građana na privremenom radu u inozemstvu. Izvori podataka popisne su knjige i tablogrami svih navedenih popisa stanovništva, te statistički godišnjaci, odnosno ljetopisi, a za 2001. i tablogrami dostupni na internetskoj stranici Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske. Slike 1., 2., 3. i 4. prikazuju strukturu prema zanimanju i spolu, prema popisima iz 1971., 1981., 1991. i 2001.

Kao što prikazuje slika 1., najviše aktivnog stanovništva 1971. bilo je u poljoprivrednim zanimanjima, čak 40%. Udjel žena bio je 47,5%, a muškaraca 35,1%. Na drugom mjestu bili su rudari, industrijski i srodni radnici s 29,2% u ukupnoj strukturi, no razlike su bile izraženije po spolu: muškaraca je bilo 38,6%, a žena 14,9%. Radnici u trgovini imali su 4%, od toga žene 4,2%, a muškarci 3,9%. Udjel u osobnim uslugama bio je 5,6%, međutim kod žena znatno više (10,1%) nego muškaraca (2,7%). Osoblje zaštite imalo je 2,1% udjela (3,3% muškaraca i samo 0,1% žena), dok su upravni, administrativni i srodni radnici u udjelu imali 7,3% (nešto više žene – 7,3% nego muškarci – 5,7%). Rukovoditelji svih profila svrstani u grupu zanimanja *rukovodeće osoblje*, imali su tek 1,1% udjela (1,7% muškaraca i 0,3% žena). Stručnjaka i umjetnika bilo je 8,7%, više je bilo žena (10,9%) nego muškaraca (7,3%).

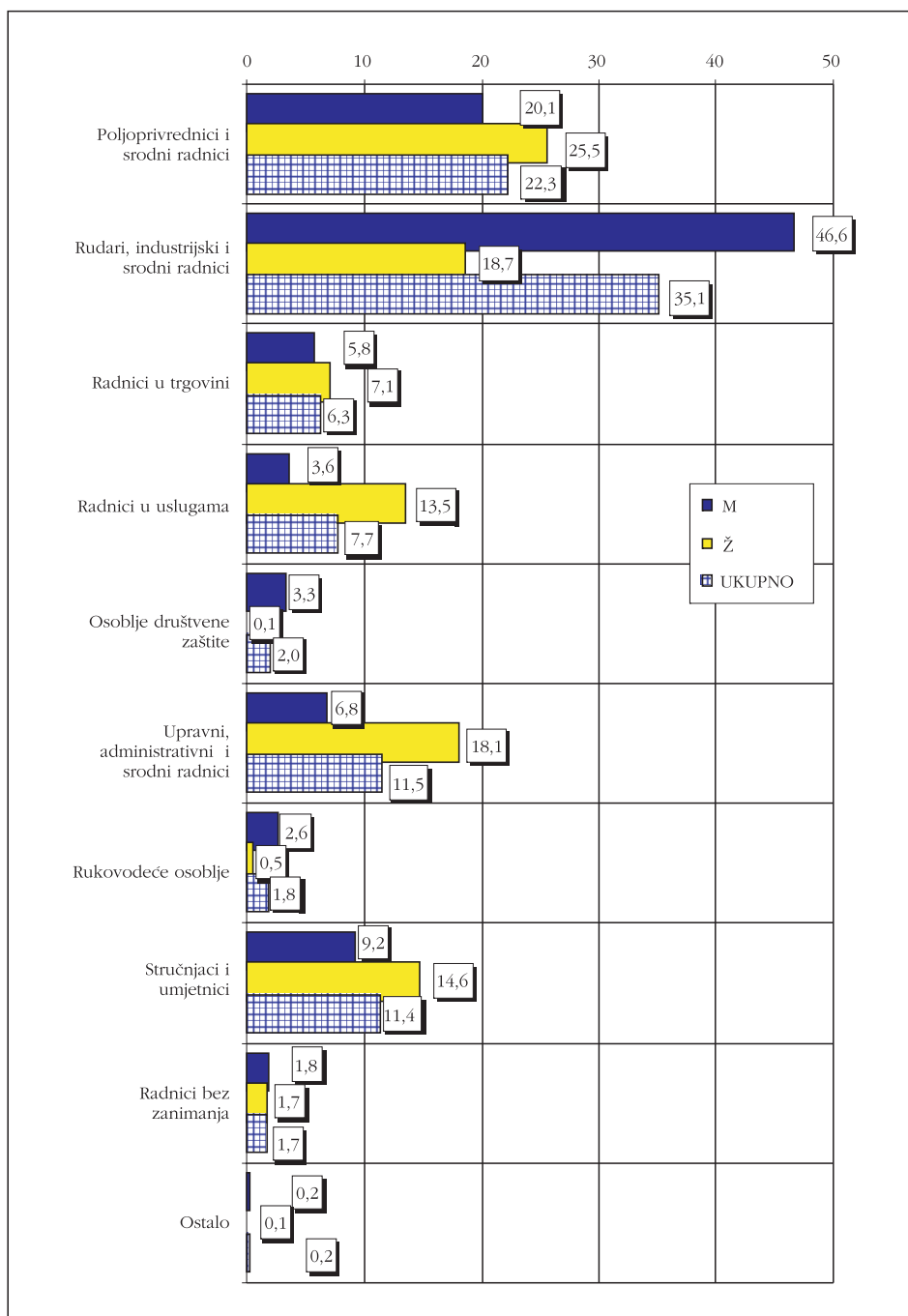
Zbrojem svih skupina zanimanja koja nisu poljoprivredna i industrijska (u koja nisu ubrojene kategorije *ostala zanimanja* i *nepoznata zanimanja*), obuhvaćena su sva zanimanja koje prema današnjoj klasifikaciji usluga jesu neki od tipova usluga (tehničkih, financijskih, poslovnih, osobnih, itd.). Taj je udjel u 1971. bio 28,8% u ukupnoj strukturi, kod žena 35,3%, a kod muškaraca 24,5%.

¹² U demografskim istraživanjima o zanimanjima kao ekonomskoj aktivnosti stanovništva uključeno je još i obilježje *položaj u zanimanju* koje podrazumijeva *svojstvo u kojemu jedna ekonomski aktivna osoba obavlja svoje zanimanje s obzirom na njezin odnos prema sredstvima za proizvodnju* (Wertheimer-Baletić, 1999.:519). Tako definirano može se prihvatiti i kao operacionalana definicija vertikalne, odnosno stratifikacijske dimenzije društvene podjele rada. (Kako to nije predmet ovog rada, ti se podaci neće iznositi.)

Slika 1.

Slika 2.

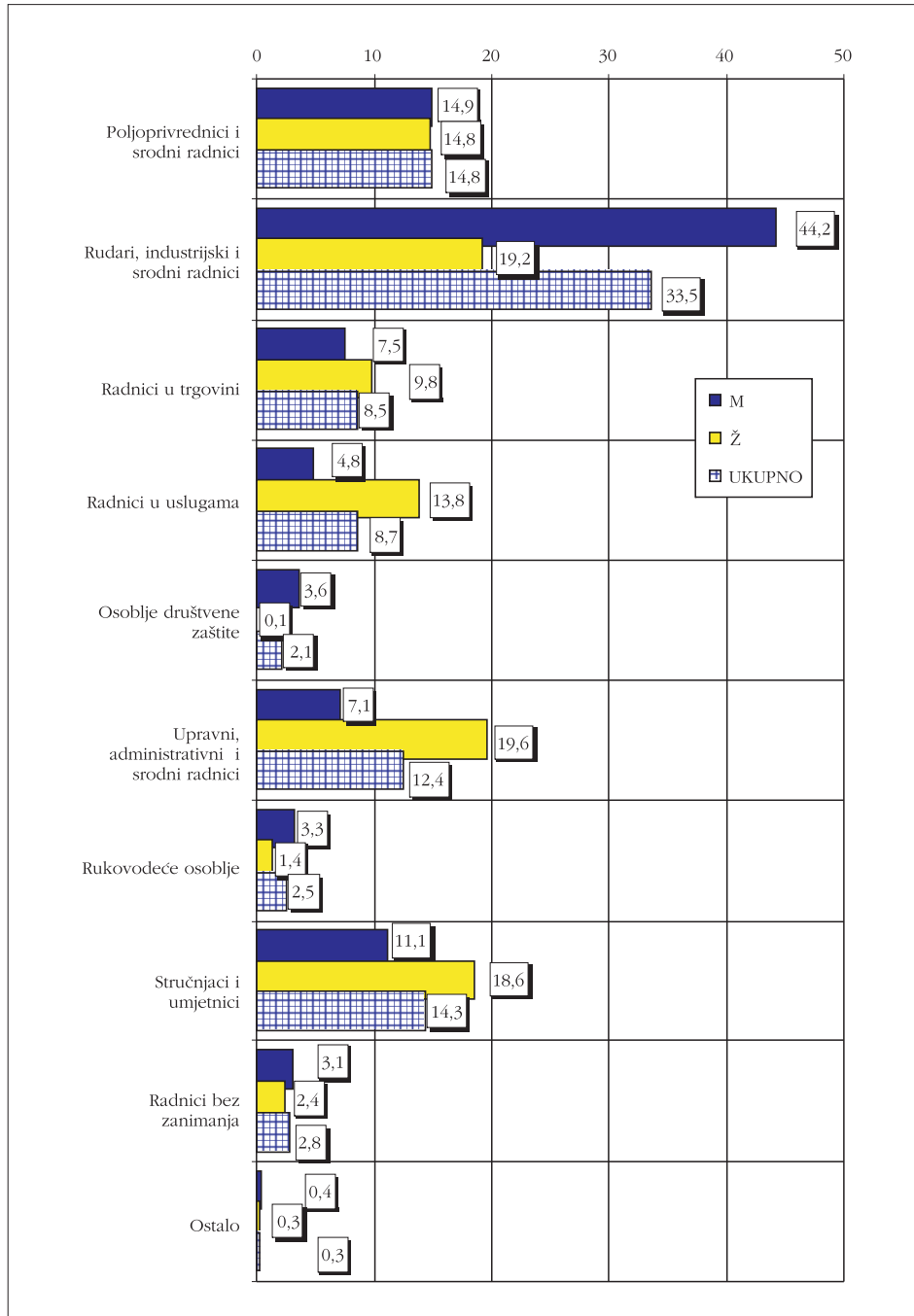
U 1981. godini dominantna skupina zanimanja bili su rudari, industrijski i srodni radnici s 35,1% (1971. ih je bilo 29,9%), među kojima je udjel muškaraca bio čak 46,6%, dok je žena bilo trostruko manje – 18,7%. Udjel poljoprivrednika i srodnih radnika smanjen je na 22,3%, (1971. ih je bilo 40%), žena 25,5%, a muškaraca 20,1%. Od ukupnog broja, treća skupina prema udjelu od 11,5% upravni su, administrativni i srodni radnici (1971. bilo ih je 7,3%). Razlike su izraženije kada se uspoređuju prema spolu: žena je u toj skupini zanimanja bilo 18,1%, a muškaraca 6,8%. Slično je i za radnike u uslugama: ukupno ih je u strukturi bilo 7,7% (dok je 1971. bilo 5,6%), od čega su žene činile 13,5%, što je četiri puta više od muškaraca s 3,6%. Radnika u trgovinama bilo je 6,3% (dok je 1971. bilo 4%). Udjel stručnjaka i umjetnika bio je 11,4% (a 1971. godine 8,7%), no zanimljivo je da je bilo više žena (14,6%) nego muškaraca (9,2%). Osoblja društvene zaštite bilo je 2% (kao i 1971. – 2,1%), od čega je bilo 3,3% muškaraca i 0,1% žena. Skupina s najmanjim udjelom bili su rukovoditelji s 1,8% (a 1971. godine 1,1%), s više muškaraca (2,6%) nego žena (0,5%).

Udjel svih neindustrijskih i nepoljoprivrednih zanimanja (što ne uključuje kategoriju pod nazivom *radnici bez zanimanja* i kategoriju *ostalo*), bio je 40,7% radno aktivnih, kod žena 54%, a kod muškaraca 31,3%, što je zapravo udjel uslužnih zanimanja u strukturi prema zanimanjima.

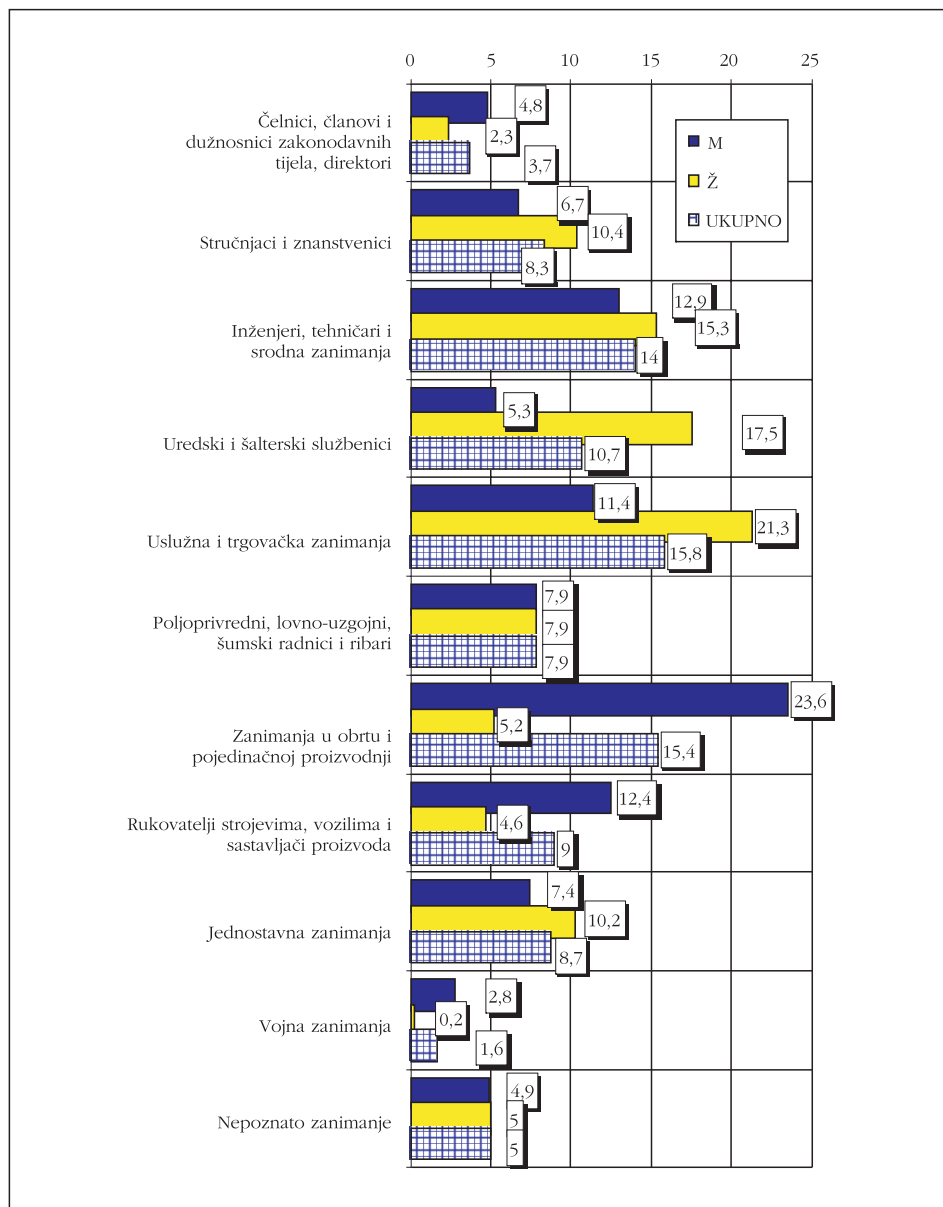
Iako se udjel smanjio u odnosu na 1981., u 1991. su i dalje dominantna skupina zanimanja bili rudari, industrijski i srodni radnici, s 33,1% (slika 3.). Njihov udjel kod muškaraca bio je očekivano veći (čak 44,2%), dok je kod žena bio 19,2%. Udjel poljoprivrednika i srodnih radnika i dalje se smanjivao i pao na 14,8%, koliko su imale i žene, a muškarci su imali neznatno veći udjel 14,9%. Udjel upravnih, administrativnih i srodnih radnika nešto je povećan na 14,3%, kod žena je bio 19,6%, a kod muškaraca 7,1%. Slično je i kod radnika u osobnim uslugama: ukupno ih je u strukturi bilo 8,7% (kod žena 13,8%, a kod muškaraca 4,8%). Radnika u trgovinama tada je bilo 8,5% (žena 9,8%, a muškaraca 7,5%). Udjel stručnjaka i umjetnika narastao je na 14,3%, ali također više u strukturi žena (18,6%) nego u strukturi muškaraca (11,1%). Osoblja društvene zaštite bilo je 2,1% (muškaraca 3,6%, a žena 0,1%). Skupina s manjim udjelom i dalje su bili rukovoditelji koji su tada imali udjel od 2,5% i dalje više kod muškaraca 3,3% nego kod žena 1,4%. Udjel svih neindustrijskih i nepoljoprivrednih zanimanja, odnosno uslužnih zanimanja prema ovome 1991. bio je 48,6%. Kod žena taj je udjel značajno veći (63%), a kod muškaraca 37,4%.

U 2001. godini (slika 4.) distribucija zanimanja heterogenija je i raspršenija pa ne postoji jedna dominantna skupina. No, u pojedinim skupinama razlike po spolu znatno su izraženije nego što su bile ranijih popisnih godina. Upravo iz tog razloga u ukupnoj strukturi vodeća su uslužna i trgovačka zanimanja s 15,8%. Kod žena su također vodeća skupina s 21,3%, a kod muškaraca su na četvrtom mjestu, s 11,4%. Zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji druga su u udjelu ukupne strukture s 15,4%. Kod muškaraca vodeća su skupina zanimanja s 23,6% udjela, dok je kod žena udjel tih zanimanja oko četiri puta manji – 5,2%. Inženjeri, tehničari i srodna

Slika 3.

Slika 4.

zanimanja čine 14% strukture. U strukturi više je žena (15,3%) nego muškaraca (12,9%). Uredskih i šalterskih službenika ima 10,7%, više je žena (17,5%) nego muškaraca (5,3%). Rukovatelji strojevima, vozilima i sastavljači proizvoda u ukupnoj strukturi prisutni su s 9%, kod žena samo 4,6%, a kod muškaraca 12,4%. Stručnjaka i znanstvenika ima 8,3%. U strukturi više je žena (10,4%) nego muškaraca (6,7%).

Jednostavnih zanimanja ima 8,7%, nešto više je žena (10,2%) nego muškaraca (7,4%). Poljoprivredna zanimanja jednaka su u udjelu oba spola i čine 7,9%. Udjel nekadašnjih rukovoditelja, a današnjih čelnika, članova i dužnosnika zakonodavnih tijela, te direktora je 3,7%, no ipak je više kod muškaraca (4,8%) nego kod žena (2,3%). Na kraju, kao pojedinačna skupina zanimanja su i vojna zanimanja s 1,6% udjela, 0,2% kod žena i 2,8% kod muškaraca. Budući da je u popisu stanovništva korištena nacionalna klasifikacija zanimanja iz 1997., izrađena prema preporuci Međunarodne organizacije rada (ILO), komparacija s prethodnim popisima gotovo da i nije moguća. Tako su npr. inženjeri, tehničari i srodna zanimanja u zadnjem popisu izdvojeni kao zasebna kategorija, što u ranijim popisima nije bilo prisutno jer su bili pribrojeni radnicima u industrijskim, poljoprivrednim ili nekim stručnim zanimanjima. Inženjer koji je radio u tvorničkom pogonu bio je registriran kao industrijski radnik, a inženjer medicinske radiologije kao stručnjak. Bez obzira za koji sektor djelatnosti radili, inženjeri i tehničari prema popisu 2001. pripadaju kategoriji tehničkih i poslovnih usluga, te se mogu pribrojiti uslužnim zanimanjima.

Međutim, veći je problem kamo svrstati kategoriju *jednostavnih zanimanja*¹³ jer obuhvaćaju zanimanja koja su prethodno bila "utopljena" i u poljoprivredna i u industrijska, ali i u neka uslužna zanimanja. Sličan je problem sa skupinom zanimanja *obrt i pojedinačna proizvodnja* jer u njih, s jedne strane, ulaze većinom uslužna zanimanja (osobne usluge i tehnički servisi), a s druge strane, nekadašnja industrijska zanimanja koja se sada odvijaju u malom poduzeću, no nisu industrijska proizvodnja. Stoga, potpuna usporedba pojedinačnih skupina zanimanja s prethodnim popisima nije moguća. No, čak kada u uslužna zanimanja ne ubrojimo ona iz kategorije *jednostavnih zanimanja* (premda je značajan broj među njima upravo uslužnih), kao i ona iz kategorije *zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji i obrtu*, udio neindustrijskih i nepoljoprivrednih zanimanja je 2001. u ukupnoj strukturi 50,6%, kod žena čak 77,1%, a kod muškaraca 43,8%.

5. Zaključna rasprava

Usporedna analiza udjela poljoprivrednih, industrijskih i uslužnih zanimanja u sveukupnoj strukturi od 1971. do 2001. pokazuje kontinuirani pad poljoprivrednih zanimanja s 40% na 7,9%, stabilizaciju industrijskih zanimanja (1971. je bilo 29,2%, a u 2001. 27,8%, ako se udjelu industrijskih zanimanja od 12,4% pribroji i udio zanimanja u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji od 15,4%), i udvostručenje udjela uslužnih zanimanja, s 28,8% u 1971., na 50,6% 2001. godine. Smanjenje udjela po-

¹³ Prema metodološkim uputama za popis stanovništva 2001., jednostavna zanimanja određena su jednostavnim i rutinskim poslovima koji uglavnom zahtijevaju upotrebu ručnog alata i fizički napor, a uz naziv posla u opisu se najčešće navodi mjesto ili vrsta djelatnosti u kojoj se obavlja, npr. čistač obuće, sobarica, ručni perlač automobila, čistač ulica, radnik u kamenolomu, kolodvorski radnik, kožarski radnik, vinogradarski radnik, radnik betonirac, transportni radnik, skladišni radnik, itd.

ljoprivrednih zanimanja, tj. proces deagrarizacije, prema brojnim autorima koji su analizirali to razdoblje jest direktna posljedica socijalističke industrijalizacije 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća (Wertheimer-Baletić, 1978.) i tehničke modernizacije općenito (Rogić, 2000.). Budući da je u popisu iz 2001. godine korištena drugačija klasifikacija zanimanja, udjel uslužnih zanimanja zasigurno bi bio još veći kada bi se pribrojila i neka jednostavna uslužna zanimanja, te obrtničke usluge koje su sada svrstane u druge kategorije. Može se također pretpostavljati da je i smanjenje udjela industrijskih zanimanja također posljedica te nove klasifikacije, osim same deindustrijalizacije koja se osobito očitovala u razdoblju tranzicije jer su brojna industrijska zanimanja polukvalificiranih radnika sada svrstana u jednostavna zanimanja, a s druge strane, neka industrijska zanimanja sada se pribrojavaju zanimanjima u obrtu i pojedinačnoj proizvodnji. No nažalost, iz objavljenih popisnih knjiga za popis 2001., nije moguće utvrditi točne udjele industrijskih i uslužnih zanimanja.

Analizirajući glavne nalaze može se najprije evidentirati radikalno smanjenje poljoprivrednih zanimanja i općenito poljoprivrednih djelatnosti, odnosno primarnog sektora u udjelu strukture radno aktivnog stanovništva. Iz popisa 2001. godine vidljivo je da se taj pad zaustavlja i udjel stabilizira, što ukazuje da je proces deagrarizacije u završnoj fazi. Sekundarni sektor i industrijska zanimanja imaju rast udjela do 80-ih godina prošloga stoljeća, kada se počinje smanjivati, ali ne tako radikalno kao poljoprivredna zanimanja. Industrijska zanimanja, unatoč tranzicijom izazvanoj deindustrijalizaciji, nisu nestala nego su raspršena u privatni sektor, malo poduzetništvo i obrte. Kontinuirani i stepenasti (ravnomjerniji) rast uslužnih zanimanja prati rast tercijarnog sektora i pripadajućih djelatnosti, što upućuje na zaključak da u strukturi zanimanja prevladava proces tercijarizacije. Time se potvrđuje polazna hipoteza ovoga rada da struktura zanimanja u Hrvatskoj poprma obilježje postindustrijske podjele rada u kojoj prevladavaju uslužna zanimanja¹⁴. Stoga se može govoriti i o nastanku društva usluga kao prevladavajućem obliku organizacije gospodarstva razvijenih zapadnih zemalja, što podrazumijeva činjenicu da su u društvenoj podjeli rada usluge i uslužna zanimanja najzastupljeniji.

Koji su mogući čimbenici koji dovode do te postindustrijske podjele rada, odnosno strukture u kojoj prevladavaju uslužna zanimanja? Jedan od najočitijih uzroka jest

¹⁴ Manuel Castells u knjizi *Uspon umreženog društva* analizira promjene u strukturi zanimanja u zemljama G-7 i zaključuje kako je došlo do "istiskivanja zaposlenosti u poljoprivredi, stalnog opadanja tradicionalne zaposlenosti u industriji, uspona proizvodnih i društvenih usluga, s naglaskom na poslovnim uslugama u prvoj kategoriji, te zdravstvenih usluga u drugoj kategoriji, povećane raznolikosti uslužnih djelatnosti kao izvora novih radnih mjesta, brzog uspona menadžerskih, stručnih i tehničkih poslova, stvaranja proletarijata 'bijelih ovratnika' koji čine radnici u trgovini i uredima, razmjerne stabilnosti značajnog dijela zaposlenosti u trgovini na malo, istodobnog povećanja viših i nižih razina strukture zanimanja, te razmjernog unapređivanja strukture zanimanja tijekom vremena: povećava se udio zanimanja koja zahtijevaju više vještine i više obrazovanje; taj je porast proporcionalno veći od porasta kategorija nižeg stupnja" (Castells, 2000.:258).

svakako proces tehničke modernizacije, o čemu su pisali još i spomenuti klasični teoretičari podjele rada. Od trenutka kada stroj zamjenjuje ljudski rad počinje doba tehničkog društva što je tijekom prošlog stoljeća, između ostalog, bilo očito u procesima mehanizacije, kako u poljoprivredi tako i u industriji, automatizacije, robotizacije, informatizacije, pa sve do digitalizacije, internetizacije i bežičnog prijenosa informacija u 21. stoljeću. Stroj najprije zamjenjuje fizički ljudski rad, a danas i intelektualne operacije. Tehnička modernizacija zahvaća sve sektore i uklanja ljudski rad, pa čak i u uslužnom sektoru za što su primjer bankomati, strojevi za naplatu parkiranja, cestarine, automati za prodaju napitaka i prehrambenih proizvoda, itd.

Drugi je čimbenik proces marketizacije društva u kojem *društvo postaje privjesak tržišta* (Polanyi, 1999.) i nagli razvoj potrošačkog društva. Sve dobiva tržišnu vrijednost: materijalni i nematerijalni resursi postaju “roba” i teže postati robnom markom s visokim udjelom na tržištu, za što su potrebni brojni marketinški stručnjaci, tržišni “komunikatori”, trgovci i uslužitelji svih vrsta, od shopping-centara, shopping-gradova, *welnessa* do skupih konzultantskih tvrtki, istraživačkih i promotivnih agencija i sl. Nastanak novih i “izmišljenih potreba”, komercijalizacija društvenih događaja, svetaca i blagdana, produkcija tzv. *evenata* uz pomoć medijskih kampanja, prodaja osjećaja, doživljaja, ugođaja, uzbuđenja i ostalih nematerijalnih resursa, industrija zabave, telefonskih glasovanja i komunikacije svih vrsta, nameću potražnju za potpuno novim, do jučer nepostojećim zanimanjima u uslužnom sektoru. Nažalost, ne postoji neka tipologija i klasifikacija tih novih zanimanja, a tržišta rada, kao i inertni obrazovni sustavi, uglavnom su nespremni za te promjene i nemaju dovoljan broj kvalificiranih stručnjaka za navedena područja.

Treći važan čimbenik su demografski procesi – od demografske tranzicije i starenja stanovništva do masovnog ulaska žena na tržište radne snage. Starenje stanovništva zahtijeva rastuću potražnju za brojnim medicinskim i socijalnim uslugama, a ulaskom žena na tržište rada nastala je potreba za uslugama čuvanja djece i raznim programima kao npr. vrtičkim, rekreativnim, zabavnim, itd. Također je značajna činjenica i produljenje obrazovanja i povećanje udjela obrazovanijih u odnosu na 1971. godinu, što je također zahtijevalo rastuću potražnju za nastavničkim i profesorskim zanimanjima, a što će se u perspektivi još više intenzivirati.

Nastanak brojnih novih uslužnih i nestanak industrijskih i poljoprivrednih zanimanja (što je slikovito izrečeno u podnaslovu ovog rada: *od ratara do konobara*), temeljna je činjenica postindustrijskog društva koju treba također uzeti u obzir kod analize uzroka strukturalne nezaposlenosti i izrade strategija za rješavanje toga problema, kao i kod definiranja obrazovnih programa i upisnih kvota za određena zanimanja. I na kraju, može se reći kako proces tercijarizacije u hrvatskom društvu i postindustrijska podjela rada, koja podrazumijeva prevladavanje uslužnih zanimanja i sagledavanje ovih triju čimbenika koji taj proces omogućuju, treba uključiti i kod donošenja strategija društvenog i gospodarskog razvoja, odnosno kod osmišljavanja političkih programa. Industrijska proizvodnja danas je informatizirana, pa se u proizvodnji više ne otvaraju nova radna mjesta kao 60-ih godina prošlog

stoljeća, a najvećim dijelom preseljena je u Kinu i zemlje jeftine radne snage. Stoga, u javnosti često prisutna teza o *pokretanju industrijske proizvodnje*, kao temeljne strategije gospodarskog razvoja Hrvatske, više ne bi trebala biti glavna (i jedina) odrednica, niti u političkim programima stranaka, a niti u vladinim strategijama. Pitanje kako široj javnosti i političkim akterima (čiji su savjetnici ostali mentalno "zarobljeni" u tom industrijskom dobu) osvijestiti činjenicu značenja porasta usluga i njihovih uloga u društvenom razvoju i ekonomskom rastu, izazov je i zadaća nove generacije znanstvenika u svim područjima društvenih znanosti. Navedene ideje ističem jer postindustrijsko društvo nije budućnost, nego sadašnja činjenica koja je i u Hrvatskoj započela prije trideset godina.

Literatura

1. Bell, D. (1976). *The Coming of Postindustrial-Society: A Venture in social Forecasting*. New York: Basic Books.
2. Blau, P. (Ed.) (1975). *Approaches to the Study of Social Structure*. New York: Free Press.
3. Cvjetičanin, V. i Supek, R. (2003). *Emile Durkheim i francuska sociološka škola*. Zagreb: Naklada Ljevak.
4. Castells, M. (2000). *Uspom umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
5. Clark, C. (1957). *The Conditions of Economic Progress*. London: Macmilan.
6. Durkheim, E. (1960). *De la division du travail social*. Paris: Presses Universitaires de France.
7. Fisher, I. (1939). Production, primary, secondary and tertiary. *Economic Record*, 15 (June):24–38.
8. Haralambos, M. i Holborn, M. (2002). *Sociologija – Teme i Perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
9. Julius, R.; Ruzek S.; Daniels, A. K. (1973). Current State of the Sociology of Occupations. *Sociological Quarterly*, 14 (3):309–333.
10. Klaić, B. (1990). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
11. Marshall, G. (1998). *Dictionary of Sociology*. Oxford: University Press.
12. Marx, K. i Engels, F. (1950). *Izabrana dela*. Beograd: Kultura.
13. Marušić, A. i Martić, M. (1965). *Sociologija*. Zagreb: Panorama.
14. Peračković, K. (2006). *Društvo usluga: promjene u socio-profesionalnoj strukturi radno aktivnog stanovništva Hrvatske od 1971. do 2001. Doktorska disertacija*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
15. Polanyi, K. (1999). *Velika preobrazba*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
16. Richard, H. (1983). Theoretical Trends in the Sociology of Occupations. *Sociological Quarterly*, 24 (1):5–23.
17. Rogić, I. (2000). *Tehnika i samostalnost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
18. Rostow, W. W. (1997). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist manifesto*. Cambridge: University Press.
19. Sekulčić, D. (1986). Socio-profesionalna mobilnost u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 16 (1–4):41–55.
20. Smerić, T. (2005). *Sparta usred Babilona? Sociološki aspekti vojne profesije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

21. Smith, A. (1952). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Zagreb: Kultura.
22. Supek, R. (1987). *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*. Zagreb: Naprijed.
23. Šporer, Ž. (1990). *Sociologija profesija – Oglad o društvenoj uvjetovanosti profesionalizacije*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
24. Taylor, L. (1968). *Occupational sociology*. New York: Oxford University Press.
25. Weber, M. (1978). *Economy and Society I*. Berkely: University of California Press.
26. Wertheimer-Baletić, A. (1978). *Ekonomska aktivnost stanovništva – demografski aspekti*. Zagreb: Školska knjiga.
27. Wertheimer-Baletić, A. (1991). *Promjene u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva Hrvatske u poslijeratnom razdoblju*. Zagreb: Ekonomski fakultet i Institut za ekonomska istraživanja.
28. Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Nakladnik MATE.

Krešimir Peračković

Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb, Croatia

e-mail: Kreso.Perackovic@pilar.hr

Changes in the occupational structure of Croatia from 1971 to 2001. From farmers to waiters

Abstract

This paper begins with sociological concepts of *occupation* and *occupational structure*. First we look at classical theories about labour division (Smith, Marx, Spencer, Durkheim and Weber) whose basic ideas, from their different perspectives, still relevantly contribute to the development of an integral theory today. In this perspective, the *occupational structure* indicates horisontal division of labour, whereas *occupation* includes social, economic and technological division of labour according to Max Weber's definition. We also give the sociological definition of occupational structure which leads to the operational classification of occupations according to groups, which is the basic analytical framework.

The main hypothesis in the empirical part is that the occupational structure in Croatia has acquired the features of post-industrial labour division because of dominant service industry workers. Comparative analysis of 1981, 1991 and 2001 censuses indeed reveals a significant growth and domination of service industry jobs in the occupational structure. This points to the process of deindustrialization and tertiarization as well as to the fact of post industrial division of labour in Croatia. Some of the most important factors responsible for this development are technological advances, marketization of society and demographic transition.

Key words: occupation, occupational structure, division of labour, deindustrialization, tertiarization, services, post-industrial society.

Received in October 2007

Accepted in December 2007